

**ПРАВОВИЙ СТАТУС НЕПОВНОЛІТНІХ ПІДОЗРЮВАНИХ
У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ****THE LEGAL STATUS OF MINORS SUSPECTED
OF CRIMINAL PROCEDURAL LAW OF UKRAINE**

Харченко С.В., к.ю.н.,
старший викладач кафедри досудового розслідування
Навчально-наукового інституту № 1
Національної академії внутрішніх справ

У статті окреслено правовий статус неповнолітніх підозрюваних у кримінальному процесуальному законодавстві України й розглядаються його особливості. Проаналізовано поняття «неповнолітній», «підозрюваний» у різних галузях законодавства. Досліджено законодавство України, міжнародні документи щодо статусу неповнолітніх підозрюваних. Сформульовано авторський погляд стосовно переліку основних елементів структури правового статусу неповнолітніх підозрюваних, описано вікові особливості неповнолітніх підозрюваних.

Неповнолітні належать до особливої категорії в будь-якому суспільстві, оскільки через свою соціальну незрілість, особливості вікового та психічного розвитку не здатні повною мірою оцінювати характер і наслідки своїх вчинків. Разом із тим вони є повноправними членами цього суспільства. Кожна особа нашої держави володіє загальноправовим статусом, що надає їй можливість реалізовувати конституційні права, свободи й обов'язки. Прагнення України стати повноправним учасником міжнародного співтовариства зумовило ратифікацію низки міжнародних договорів, що стосуються захисту прав неповнолітніх. На положення цих нормативних актів повинні спиратися як українські законодавці, так і органи, що здійснюють кримінальне провадження, однак аналіз і порівняння норм національного законодавства й міжнародно-правових документів свідчать про необхідність їх узгодження. Сьогодні актуальності знову набули питання такого змісту: визначення поняття «неповнолітній підозрюваний»; момент, з якого особа набуває статусу неповнолітнього підозрюваного; підстави, що дозволяють повідомити особі про підозру в кримінальному правопорушенні.

Правовий статус неповнолітніх підозрюваних у кримінальному процесуальному законодавстві України базується на міжнародно-правових актах, що ратифіковані Україною, та національному законодавстві України, починаючи з Конституції, законів й інших нормативно-правових актів, дотримання яких є обов'язковою умовою здійснення кримінального провадження за участю неповнолітніх. Важливого значення набуває вдосконалення правового статусу неповнолітнього підозрюваного, що підвищить його активність у реалізації та захисті своїх процесуальних прав.

Ключові слова: кримінальне провадження, правовий статус, неповнолітні підозрювані, вікові особливості, гарантії, процесуальні права й обов'язки.

The article outlines the legal status of minors suspected of criminal procedural legislation of Ukraine and considered its features. Analyzed the concept of "minor", "suspect" in the various fields of law. Studied the legislation of Ukraine, international documents on the status of juvenile suspects. Author's opinion on the list of basic elements that are included in the structure of the legal status of the juvenile suspects, described age characteristics of juvenile suspects.

Minors are a special category in any society because through their social immaturity, especially the age and mental development is not able to fully assess the nature and consequences of their actions. At the same time – they are full members of society. Every person our country has a common law status, which gives her the opportunity to implement constitutional rights, freedoms and responsibilities. Ukraine's desire to become a full member of the international community led to the ratification of several international treaties relating to the protection of minors. The provisions of these regulations should be based as Ukrainian lawmakers and authorities engaged in criminal proceedings, but the analysis and comparison of national legislation and international instruments demonstrates the need for coordination. Today its relevance regained question as follows: the definition of a juvenile suspect; moment at which a person acquires the status of a minor suspect; base, allowing the person to report suspicion of a criminal offense.

One of the components of the legal status of the juvenile suspect – the procedural rights and obligations enshrined in paragraph 7 of Article 42 of the CPC of Ukraine. A juvenile suspect not only enjoys the rights provided by the Constitution of Ukraine, in particular Articles 28, 29, 55, 56, 59, 62, 63, because the current Code of Ukraine significantly expanded the rights of the defense in criminal proceedings.

Increased attention by the legislator to protect the rights of persons under eighteen years of age and have committed a criminal offense, first revealed that the Criminal Procedure Act provides for them to "dual representation" of their interests, that involves simultaneously participate in the proceedings in the criminal proceedings defense counsel, legal representative, teacher or psychologist.

The legal status of minors suspected of criminal procedural law of Ukraine based on international instruments that are ratified by Ukraine, and Ukraine national legislation, starting with the Constitution, laws and other legal acts, compliance with which is a prerequisite for the implementation of criminal proceedings involving minors. Gaining importance to improve the legal status of the juvenile suspect, thus increasing its activity and protect their procedural rights.

Key words: criminal proceedings, legal status, underage suspects, age characteristics guarantee procedural rights and obligations.

Постановка проблеми. Правова реформа, що покликана гармонізувати кримінальне процесуальне законодавство відповідно до міжнародно-правових стандартів, обумовила перегляд низки положень різних галузей права, у тому числі й кримінального процесуального. Неповнолітні належать до особливої категорії в будь-якому суспільстві, оскільки через свою соціальну незрілість, особливості вікового та психічного розвитку не здатні повною мірою оцінювати характер і наслідки своїх вчинків. Разом із тим вони є повноправними членами цього суспільства. Кожна особа нашої держави володіє загальноправовим статусом, що надає їй можливість реалізовувати конституційні права, свободи й обов'язки. Прагнення України стати повноправним учасником міжнародного співтовари-

ства зумовило ратифікацію низки міжнародних договорів, що стосуються захисту прав неповнолітніх. На положення цих нормативних актів повинні спиратися як українські законодавці, так і органи, що здійснюють кримінальне провадження, однак аналіз і зіставлення норм національного законодавства й міжнародно-правових документів свідчать про необхідність їх узгодження.

Стан дослідження проблеми. Досліджуючи проблеми правового статусу неповнолітніх у кримінальному провадженні, враховувати необхідно те, що це питання розглядалося вітчизняними й зарубіжними вченими з різних галузей юриспруденції: конституційного права, кримінології, кримінального процесу, юридичної психології. Питання правового статусу (у тому числі неповноліт-

ніх) були предметом наукових досліджень таких учених, як В.М. Бурдін, А.Є. Голубов, Т.О. Гончар, М.В. Джига, М.О. Карпенко, С.П. Коталейчук, О.О. Левендаренко, О.Р. Михайленко, Ю.П. Янович та інших. Безумовно, значущість досліджень цих науковців дуже суттєва. Однак багато питань у цій сфері залишаються невирішеними й дискусійними. Незважаючи на багаторічні напрацювання вчених, слід зазначити, що неабиякої актуальності набуває питання процесуального статусу неповнолітнього підозрюваного в кримінальному провадженні в наш час.

Актуальність теми дослідження. Нове законодавство, зокрема чинний Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 року (далі – КПК України), ратифікація Україною міжнародних договорів обумовлюють потребу розгляду процесуального статусу неповнолітнього в сучасних умовах. КПК України містить ряд нових положень, які потребують поглибленого наукового осмислення. Як убачається, законодавець у чинному КПК України процесуальні права підозрюваного урівняв з процесуальними правами обвинуваченого. Це, зокрема, стосується й положень, що розкривають сутність процесуального статусу неповнолітніх, які вчинили кримінальне правопорушення та є підозрюваними. Сьогодні своєї актуальності знову набули питання такого змісту: визначення поняття неповнолітнього підозрюваного; момент, з якого особа набуває статусу неповнолітнього підозрюваного; підстави, що дозволяють повідомити особі про підозру в кримінальному правопорушенні. З'ясування цих питань обумовлює актуальність зазначеної проблематики.

Метою й завданням статті є визначення правового статусу неповнолітніх підозрюваних у кримінальному процесуальному законодавстві України.

Виклад основного матеріалу. Права, гарантовані державою, незалежно від віку, статі й національності має кожен її громадянин. Правовий статус неповнолітніх в Україні включає правові положення стосовно прав людини, закріплені як у міжнародно-правових актах, так і в національному законодавстві (Конвенція ООН про права дитини [7], Закон України «Про охорону дитинства») [3].

Кримінальне провадження щодо неповнолітніх повинно здійснюватися з неухильним дотриманням Конвенції ООН про права дитини 1989 року, Міжнародного пакту про громадянські й політичні права 1966 року, Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод 1950 року та інших міжнародно-правових актів щодо прав людини.

Стаття 1 Конвенції про права дитини, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1989 року і ратифікованої Постановою Верховної Ради України 27 лютого 1991 року [7], проголошує, що дитиною є кожна людська істота до досягнення вісімнадцятирічного віку. З огляду на викладене, слід погодитися з тим, що вік як особливість особи є одним із чинників, від якого залежить формування й закріплення правового статусу неповнолітнього підозрюваного. З юридичної точки зору вік особи розглядається як показник можливості засвоєння та виконання нею правових вимог. Більше того, вік особи вказує на спроможність особи бути не пасивним об'єктом правового регулювання, а його активним суб'єктом. Досягнення певного віку передбачає здатність особи брати участь у широкому колі правовідносин, реалізуючи свої права, виконуючи обов'язки та відповідаючи за свої дії [8, с. 108].

Так, В.Б. Ісаков відзначав, що вік – це юридично значуща обставина (юридичний факт), яка обумовлює особливий тип правових зв'язків – загальних (загально регулятивних), а в подальшому існуванні вік особи стає юридичною умовою, що впливає на визначення правоздатності й громадянського стану суб'єктів права [4, с. 22]. Є.Г. Коваленко зазначає, що залежно від віку законода-

вець поділяє осіб на декілька категорій і встановлює для них певні процесуальні гарантії для захисту їхніх прав [6, с. 658]. Фактичною основою такого стану, як наголошується в літературі та відзначається в нормативних актах (Конвенція ООН про права дитини), є недостатній рівень психофізіологічного розвитку особи, який певним чином унеможливує здійснення нею юридично значущих дій [5, с. 4–11; 14, с. 500–501; 1, с. 38; 7].

Усі особи, що беруть участь у кримінально-процесуальних правовідносинах, постають як суб'єкти. Залежно від процесуального стану, а також кримінально-процесуальних функцій і завдань, що ними виконуються, у кримінально-процесуальній науці проводиться їхня класифікація [13, с. 88].

Відповідно до статті 431 КПК України 2012 року особа визнається підозрюваною з моменту повідомлення їй про підозру в стадії досудового розслідування згідно зі статтею 42 КПК. Повідомлення про підозру, зміст якого визначено в статті 277 КПК, обов'язково здійснюється у таких випадках: 1) затримання особи на місці вчинення кримінального правопорушення чи безпосередньо після його вчинення; 2) обрання щодо особи одного із запобіжних заходів; 3) наявності достатніх доказів для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення (ст. 276 КПК).

Отже, з огляду на викладене вище, можна погодитися з тим, що особа може набути правового статусу неповнолітнього підозрюваного лише відповідно до вимог чинного кримінального процесуального законодавства, а це має важливе значення для забезпечення правової визначеності в цьому питанні [11, с. 147].

Загалом статус неповнолітнього підозрюваного збігається з кримінально-процесуальним статусом повнолітнього підозрюваного (дорослої особи). Втім, неповнолітні в кримінальному процесі загалом і неповнолітні, які вчинили кримінальне правопорушення зокрема, у порівнянні з повнолітніми учасниками кримінально-процесуальної діяльності обмежені у власній правоздатності та дієздатності, тобто правосуб'єктності. Це відбувається через особливості загального впливу неповноліття як юридично-фактичного стану. Що стосується особливостей розслідування кримінальних проваджень щодо неповнолітніх осіб, то урівноваження наявних обмежень відбувається завдяки участі додаткових суб'єктів – захисника, законного представника й педагога чи психолога, а також завдяки впровадженню додаткових заборук охорони їхніх прав і законних інтересів з боку держави. Узяті разом вони, ґрунтуючись на принципах правового протекціонізму, позитивної дискримінації, соціальної насиченості, державної опіки відносно дитини, виступають як прояв охоронного режиму щодо неповнолітніх [10, с. 102] та доповнюють обмеженість їхнього кримінально-процесуального статусу.

З огляду на те, що положення документів, в яких визначається міжнародно-правовий статус неповнолітніх, є орієнтиром, то згідно з ним, як зазначено вище, розробляється законодавство нашої держави. Зокрема, стаття 40 Конвенції ООН про права дитини передбачає, що кожна дитина, яка, як вважається, порушила кримінальне законодавство чи звинувачується в його порушенні, повинна мати принаймні такі гарантії: а) презумпцію невинуватості, коли її вина не буде доведена згідно з законом; б) негайне й безпосереднє інформування її про обвинувачення проти неї, а у випадку необхідності – через її батьків чи законних опікунів та одержання правової й іншої необхідної допомоги під час підготовки та здійснення свого захисту; в) невідкладне прийняття рішення з розглядуваного питання, незалежним і безстороннім органом чи судовим органом у ході справедливого слухання згідно з законом у присутності адвоката чи іншої відповідної особи та, якщо це не вважається таким, що суперечить найкращим

інтересам дитини, зокрема, з урахуванням її віку чи становища її батьків або законних опікунів; г) свободу від примусу щодо даваних свідчень чи визнання вини; вивчення показань свідків обвинувачення або самостійно, або за допомогою інших осіб та забезпечення рівноправної участі свідків захисту й вивчення їхніх свідчень; д) якщо вважається, що дитина порушила кримінальне законодавство, повторний розгляд вищим компетентним, незалежним і безстороннім органом чи судовим органом згідно з законом, відповідне рішення й будь-які вжиті у цьому зв'язку заходи; е) безоплатну допомогу перекладача, якщо дитина не розуміє використовуваної мови чи не розмовляє нею; ж) повну повагу до її особистого життя на всіх стадіях розгляду [7, с. 48].

Правове положення неповнолітнього в кримінальному процесі ще отримало регламентацію в Мінімальних стандартних правилах, які стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила). У цих правилах закріплені права осіб, які не досягли вісімнадцяти років, на конфіденційність; на можливість вирішення справи без офіційного її слухання в судових органах; на провадження по справі без затримань тощо [12].

Права неповнолітніх закріплені в Декларації прав дитини від 20 листопада 1959 року. Згідно з її принципом 2 дитині повинні належати всі зазначені в Декларації права. Ці права мають визнаватися за всіма дітьми без жодних винятків і без відмінностей чи дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини, що стосується самої дитини чи її сім'ї.

У Конвенції про права дитини, прийнятій 44-ю сесією Генеральної Асамблеї ООН у 1989 році й ратифікованій Верховною Радою України 27 лютого 1991 року, містяться рекомендації щодо застосування до неповнолітніх запобіжних заходів. Так, відповідно до статті 37 Конвенції арешт, затримання чи тюремне ув'язнення дитини здійснюється згідно з законом і застосовується лише як крайній захід і протягом найкоротшого відповідного періоду часу.

Україною підписано міжнародний договір від 29 листопада 1985 року, за яким вона взяла на себе зобов'язання виконувати Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила). Зокрема, Пекінські правила містять положення про початковий контакт неповнолітнього правопорушника з компетентними органами держави, який повинен відбуватися таким чином, щоб «поважати правовий статус неповнолітнього, сприяти його благополуччю й уникати спричинення шкоди з урахуванням обставин кримінального провадження».

24 травня 2011 року президентом України була схвалена Концепція розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні, метою якої є побудова в Україні повноцінної системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх, спроможної забезпечити законність, обґрунтованість й ефективність кожного рішення щодо дитини, яка потрапила в конфлікт із законом, пов'язаного з її перевихованням і подальшою соціальною підтримкою [15].

Підвищена увага з боку законодавця до охорони прав осіб, які не досягли вісімнадцяти років і вчинили кримінальне правопорушення, насамперед виявляється в тому, що кримінально-процесуальний закон передбачає для них можливість «подвійного представництва» їхніх інтересів, тобто допускає одночасну участь у кримінальних провадженнях захисника, законного представника, педагога або психолога.

Питання дотримання прав людини в разі притягнення її до кримінальної відповідальності, а також прав підозрюваного й обвинуваченого на досудовому розслідуванні й судовому провадженні завжди були й залишаються акту-

альними. Тому розглянемо один зі складників правового статусу неповнолітнього підозрюваного – процесуальні права й обов'язки, закріплені в частині 7 статті 42 КПК України. Зазначимо, що неповнолітній підозрюваний користується не лише правами, передбаченими Конституцією України, зокрема статтями 28, 29, 55, 56, 59, 62, 63 [9], а вже чинний КПК України значно розширив права сторони захисту в кримінальному провадженні.

Розглянемо перелік процесуальних прав й обов'язків підозрюваного, закріплений у статті 42 КПК України. Зокрема, частина 3 статті 42 КПК України встановлює право підозрюваного: 1) знати, у вчиненні якого кримінального правопорушення його підозрюють; 2) бути чітко та своєчасно поінформованим про свої права, а також отримати роз'яснення щодо них у разі потреби; 3) на першу вимогу мати захисника й побачення з ним до першого та перед кожним наступним допитом з дотриманням умов, що забезпечують конфіденційність спілкування; на присутність захисника під час допиту й інших процесуальних дій; на відмову від послуг захисника в будь-який момент кримінального провадження; на отримання послуг захисника коштом держави у випадку браку коштів на оплату таких послуг; 4) не говорити нічого з приводу підозри проти нього або в будь-який момент відмовитися відповідати на запитання; 5) давати пояснення, показання з приводу підозри чи в будь-який момент відмовитися їх давати; 6) вимагати перевірки обґрунтованості затримання; 7) у разі затримання – на негайне повідомлення членів сім'ї, близьких родичів чи інших осіб про затримання й місце свого перебування; 8) збирати й подавати докази слідчому, прокурору, слідчому судді; 9) брати участь у проведенні процесуальних дій; 10) під час проведення процесуальних дій ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення дій, які заносяться до протоколу; 11) застосовувати з додержанням вимог КПК України технічні засоби під час проведення процесуальних дій, у яких він бере участь (слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд мають право заборонити застосування технічних засобів під час окремої процесуальної дії чи на певній стадії кримінального провадження з метою нерозголошення відомостей, які містять таємницю, що охороняється законом, чи стосуються інтимного життя особи, про що виноситься вмотивована постанова (ухвала)); 12) заявляти клопотання про проведення процесуальних дій, про забезпечення безпеки щодо себе, членів своєї сім'ї, близьких родичів, майна, житла тощо; 13) заявляти відводи; 14) ознайомлюватися з матеріалами досудового розслідування та вимагати відкриття матеріалів; 15) одержувати копії процесуальних документів і письмові повідомлення; 16) оскаржувати рішення, дії та бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді; 17) вимагати відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, в порядку, визначеному законом, а також відновлення репутації, якщо підозра, обвинувачення не підтвердились; 18) користуватися рідною мовою, отримувати копії процесуальних документів рідною або іншою мовою, якою він володіє; в разі потреби користуватися послугами перекладача коштом держави.

Перейдемо до розгляду наступного складового елементу правового статусу неповнолітнього підозрюваного – обов'язків, визначених частиною 7 статті 42 КПК України, відповідно до положень якої підозрюваний зобов'язаний: 1) перебувати за викликом до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, а в разі неможливості прийти за викликом у призначений строк – заздалегідь повідомити про це зазначених осіб; 2) виконувати обов'язки, покладені на нього рішенням про застосування заходів забезпечення кримінального провадження; 3) підкорятися

законним вимогам і розпорядженням слідчого, прокурора, слідчого судді, суду.

Доречно відзначити, що найважливішим чинником реального забезпечення прав і свобод неповнолітнього підозрюваного, поряд з їх визнанням, дотриманням і повагою, є гарантування, яке здійснюється за допомогою спеціфічних засобів – гарантій, що надають усім елементам правового статусу підозрюваного реального змісту, завдяки яким стає можливим безперешкодне здійснення прав і свобод, їх охорона від можливих протиправних посягань і захист від незаконних порушень.

Висновки. Правовий статус неповнолітніх підозрюваних у кримінальному процесуальному законодавстві України базується на міжнародно-правових актах, що ратифіковані Україною, та національному законодавстві України, починаючи з Конституції, законів та інших нормативно-правових актів, дотримання яких є обов'язковою умовою здійснення кримінального провадження за участю неповнолітніх. Важливого значення набуває вдосконалення правового статусу неповнолітнього підозрюваного, що підвищить його активність у реалізації та захисті своїх процесуальних прав.

ЛІТЕРАТУРА

1. Галимов О.Х. Малолетние лица в уголовном судопроизводстве. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 224 с.
2. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. Кн. 2 : Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. Київ : Ін Юре, 2007. 712 с.
3. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення: 03.07.2020).
4. Исаков В.Б. Юридические факты в советском праве. Москва : Юридическая литература, 1984. 144 с.
5. Каневский Л.Л. Расследование и профилактика преступлений несовершеннолетних. Москва : Юридическая литература, 1982. 111 с.
6. Коваленко Є.Г., Маляренко В.Т. Кримінальний процес України. Київ : Юринком Інтер, 2004. 688 с.
7. Конвенція ООН про права дитини. *Провадження у справах про злочини неповнолітніх як диференціація кримінально процесуальної форми* / Г.М. Омеляненко. Київ : Атіка, 2002. с. 57–75.
8. Коновалова В.Е. Допрос: тактика и психология. Харьков : Консум, 1999. 157 с.
9. Конституція України : Закон від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 03.07.2020).
10. Крестовська Н. Становлення ювенального права в Україні. *Юридичний вісник*, 2003. № 3. С. 100–104.
11. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. Т. 1. / О.М. Бандурка та ін. ; за заг. ред. В.Я. Тація та ін. Харків : Право, 2012. 768 с.
12. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних (Пекинские правила). *Збірник законодавчих актів і нормативних документів з питань соціально-правового захисту дітей*. Київ : Столиця, 1998. С. 10–35.
13. Советский уголовный процесс / под ред. Н.С. Алексеева, В.З. Лукашевича. Ленинград : Изд-во Ленинградского университета, 1989. 472 с.
14. Судебная власть / под ред. И.Л. Петрухина. Москва : ТК Велби, 2003. 720 с.
15. Про концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні : Указ Президента України від 24 травня 2011 р. № 597/2011. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/597/2011#Text> (дата звернення: 03.07.2020).